

Slika Morlaka u Putu po Dalmaciji Alberta Fortisa

Miškić, Antonio

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:529423>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za Hrvatski jezik i književnost

Antonio Miškić

Slika Morlaka u *Putu po Dalmaciji* Alberta Fortisa

Završni rad

Mentor: prof. dr. sc. Ružica Pšihistal

Osijek, 2019.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za Hrvatski jezik i književnost

Antonio Miškić

Slika Morlaka u *Putu po Dalmaciji* Alberta Fortisa

Završni rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti, polje: filologija, grana: teorija i povijest književnost

Mentor: prof. dr. sc. Ružica Pšihistal

Osijek, 2019.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni. Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum

Antonio Mintić, 0079058157
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Ovaj seminarski rad govorit će o važnosti prosvjetiteljstva i prosvjetiteljskog rada Alberta Fortisa u Hrvatskoj, način na koji je on proširio i obogatio horizonte stanovnika tadašnje Europe. Govorit će o njegovom životu i što ga je nagnalo da krene u prosvjećivanje u nepoznate krajeve. Govorit će o važnosti knjige „Put po Dalmaciji“ i njezinoj kompoziciji, a posebice će biti naglasak na jednom od njenih najzanimljivijih poglavlja koje govori o običajima jednog posve do tada nepoznatog morlačkog naroda. Najstojat će istaknuti važnost njihove kulture, od duhovne do materijalne, te će nastojati navedenu kulturu povezati s točkama današnjice. Rad će također govoriti o odjecima knjige, o pitanjima i zamjerkama koje su buknule nakon njezinog izdavanja. Što je najvažnije, govorit će o Fortisovom promijenjenom pogledu na svijet nakon boravka među Morlacima i o redu koji je uveo u svijet nepoznat građanima koji su bili sigurni jedino unutar zidina vlastitoga grada. Pokušat će dočarati život izvan zidina koji je tadašnjim stanovnicima Italije i Hrvatske bio nezamisliv, zbog neprestanog i pretjeranog straha od razbojnika.

Ključne riječi: *prosvjetiteljstvo, morlakizam, Asanaginica, pučka vjerovanja, običaji*

Sadržaj

1. Uvod	6
2. Alberto Fortis	7
3. Put po Dalmaciji	8
3.1. Asanaginica	10
4. Nesuglasice s Ivanom Lovrićem	11
5. Morlaci	12
6. O običajima Morlaka	14
6.1. Prijateljstva i neprijateljstva	15
6.2. Vjerovanja	16
6.3. Svadba i brak	17
6.4. Ženska nošnja	18
6.5. Trudnoća.....	19
6.6. Ples i pjesništvo	19
6.7. Liječenje i smrt	20
7. Zaključak	22
8. Literatura	23

1. Uvod

Već početkom 18. stoljeća velik dio književnosti bio je zahvaćen prosvjetiteljstvom. Javlja se nova misao književnosti u kojoj se umjesto osjećajem, sve više vodi razumom. Tako književnost dobiva empirijsku sastavnicu jer ona mora „više poučavati nego zabavljati“.¹ Tako razum postaje glavnim pokretačem čovjekovih životnih manifestacija.² Taj slučaj nije samo dio umjetničke književnosti, već se ta sastavnica javlja gotovo u svim područjima - javlja se potreba za širenjem konkretnog znanja zbog čega se prosvjetiteljstvo širilo na sve slojeve društva. Slabljenjem nekada bogate umjetničke književnosti Dubrovničke Republike, koja je tijekom dvaju stoljeća davala toliko mnogo, i na području tadašnje Hrvatske, (u skladu s ondašnjom Europom) jačale su prosvjetiteljske ideje. Te su ideje bile povezane didaktičkim potrebama koje su pustile korijene u svim hrvatskim krajevima. Iako je jednu od najvažnijih prosvjetiteljskih uloga u našim krajevima imao je augustinac Alberto Fortis sa svojim djelom *Put po Dalmaciji*. Osim prosvjetiteljske sastavnice djela, isto je tako važno napomenuti da ono nagoviješta predromantizam svojom *otvorenom simpatijom prema svemu što je jednostavno, ljudsko i izvorno*³, svojom strukturom i romantičnim opisivanjem, te smislom za pustolovnost. *Put po Dalmaciji*, iako je bio pisan za publiku prosvjetiteljstva, isto tako je mogao biti napisan i za publiku romantizma. To je djelo u kojemu se „prepleću racionalne i slobodnoumne prosvjetiteljske ideje s predromantičarskom vizijom o čarima jednostavnih običaja i pjesništva...“.⁴ Navedena se tvrdnja posebno odnosi na dio o Morlacima, jer su djela romantizma bila pisana za ukus koji „zahtijeva empatiju, uživljanje u tuđe osjećaje“⁵, a to se moglo postići jedino razbijanjem stereotipa i uvriježenih mišljenja o tome narodu.

¹ Usp. Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003. str. 164.

² Usp. Šicel, Miroslav, *Hrvatska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1982. str. 42.

³ Usp. Bratulić, Josip, *Alberto i njegov put po Dalmaciji* u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984., priredio Josip Bratulić, Zagreb, 1984. str. 5.

⁴ Usp. Bošković-Stulli, Maja, *Priča i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006. str. 80.

⁵ Solar, Milivoj. Nav. dj. Str. 185.

2. Alberto Fortis

Alberto Fortis dolazi iz skromne aristokratske obitelji iz Padove. Rodio se 11. listopada 1741. godine kao Giovanni Battista Fortis. Od malena se kreće među intelektualcima koji su dolazili u njegov dom zbog čega raste njegova zanimacija za znanost i književnost. Kao mladić stupio je u padovansko sjemenište, a poslije toga i u augustinski red. Zaredio se u 16. godini i promijenio ime u Alberto. Razumio je književnost i znanost, ali nije poznavao teologiju. U Rimu se tada po prvi puta upoznao s Dubrovčanima Benediktom Stayem i Rajmundom Kunićem, a čitao je i spjevove Ruđera Boškovića koji mu postaje uzorom. Čestim putovanjima unutar Italije počinje mrziti gradove.

Na prvo znanstveno putovanje izvan domovine Fortis kreće u Istru, za vrijeme uskršnjih blagdana 1765. godine. To je bio prvi put da se Fortis našao sam među slavenskim ljudima, koji su mu se na prvi pogled učinili sirovi i siromašni. Drugo je putovanje bilo na otoke Cres i Lošinj, a bilo je novčano potpomognuto od grofa Johna Stuarta. Na tom je putovanju zajedno s liječnikom i botaničarom istraživao minerale, a zapisivao je sve ono što je mislio iskoristiti za knjigu. Treći put u Hrvatsku putuje u ljeto 1771. godine. Doptovao je s dvojicom Engleza: biskupom Frederickom Augustusom Herveyjem i njegovim nećakom. Za vrijeme puta po Dalmaciji skuplja minerale, starine, okamine, natpise na latinskom, stari novac i rukopise od čega je većinu uvrstio u svoju knjigu. Godine 1773. bavi se sređivanjem rukopisa Puta po Dalmaciji. U travnju 1774. godine izlazi Put po Dalmaciji u dva sveska kao plod dotadašnjih putovanja u slavenski svijet. Nakon brojnih putovanja u siromašne krajeve Dalmacije, Fortis po prvi puta odlazi u veliki i bogati Dubrovnik, koji ga oduševljava svojom kulturom, uglađenošću, ali i zemljoradnjom. Tamo pronalazi prijatelje iz bogatih dubrovačkih obitelji, ali se i zaljubljuje i počinje pisati sonete. Posljednji je put Fortis bio u Dubrovniku u ljeto 1783., s tim da je sveukupno dvanaest puta bio kod nas. Nakon toga vraća se u domovinu, u knjižnicu u Bologni. Tamo umire 21. listopada 1803. godine.

3. *Put po Dalmaciji*

„Fortis je sebe smatrao ponajprije znanstvenikom, prosvjetiteljem, a ne književnikom“.⁶ Toj tvrdnji svjedoče polja Fortisova interesa: prvenstveno je bio zainteresiran za prirodne znanosti, a imao je i potrebu za podučavanjem. Začeci takvih ideja pronalaze se već u ranim godinama Fortisova života, kada dolazi u doticaj s tadašnjim intelektualcima i znalcima. U skladu s prosvjetiteljstvom, kada dolazi do napretka empirijskih znanosti, Fortis se opredjeljuje za navedene znanosti, jer je kao mladi učenjak „svoje učitelje zadivio poznavanjem svega osim teologije“.⁷ Nadalje, okruživši se raznim znanstvenicima (botaničarima, liječnicima), svoje je znanstvene misije u slavenske krajeve koristio provodeći vrstu antropoloških istraživanja.

Put po Dalmaciji nije samo puki putopis, koliko god da se Fortis pokušavao odvojiti od svoje uloge književnika. Djelo ima literarnu i estetsku vrijednost te ima narativnost. U djelu se mogu pratiti izmjene poruka između pošiljatelja i primatelja. Jedna od važnijih poruka komunikacijske razine je između Fortisa i njegovog mecena, Johna Stuarta. Osim njega, Put po Dalmaciji sadrži pisma Jacopu Morosiniju, Antoniju Vallisinieriju, Gabrielu Brunelliju, Johanu Jacobu Ferberu, Johnu Strangeu, Giovanniju Marsiliju, Fredericku Herveyju i Lazzeru Spallanzaniju. Važno je napomenuti i da djelo ima određenu vrstu zapleta koji su prepreke na koje autor nailazi na putu do svoga cilja, primjerice kada je završio kao gost vojvode Prvana Kokorića, a poslije i istraživanje pećina i savladavanje nepogodnog vremena. Djelo je rezultat putovanja na istok jadranske obale od 1771. do 1773. Knjiga je sastavljena kao „jedinstven izvještaj s putovanja, a u obliku pisama“⁸, a s obzirom na smjer kretanja opisana je naša obala: „od Zadra do Šibenika u prvoj, a od Trogira do Makarskog primorja u drugoj knjizi“.⁹ U prvoj je knjizi najvažniji segment o Morlacima, a drugoj opisi gostoljubivog vojvode Prvana Kokorića. Osim slika krajeva, običaja, starih predmeta, prirodnih pojava i ostalih zanimljivosti koje je Fortis zabilježio u svome putopisu, vrlo je važno to što je smatrao kako je potrebno zabilježiti nepoznata književna djela tih krajeva.

Prvi puta objavljena je 1774. godine na talijanskom jeziku i jedno je od „prvih djela koje nas je predstavilo zapadnoeuropskim narodima“.¹⁰ U talijanskoj, kao i ostalim svjetskim književnostima igra izuzetnu ulogu mijenjajući tadašnji pogled na svijet. Prevedena je na razne

⁶ Bratulić, Josip. Nav. dj. Str. 27.

⁷ Isto. Str. 6.

⁸ Isto. Str. 24.

⁹ Isto. Str. 24.

¹⁰ Usp. Filipović, Rudolf, *Englesko-hrvatske književne veze*, Liber, Zagreb, 1972. str. 135.

svjetske jezike: francuski, njemački i engleski jezik, te je od tada usmena književnost kao dio sustava tradicijske kulture (pa i cjeline kulture), stekla neprijeporan status“.¹¹ Nažalost, na neke jezike knjiga nije u potpunosti prevedena, već je preveden samo dio o Morlacima, koji je svojom kvalitetom i zanimljivošću nadišao ostale dijelove knjige. Fortis je o Morlacima zapisivao svoje doživljaje iz stajališta urbana čovjeka, opisivao shvaćanje kulture i običaje te kako shvaćanje samog Morlaka kao čovjeka. Zbog toga Fortisova knjiga rađa pojam *morlakizma* u svijetu. Dakle, djelo izlazi u doba „kada je otkrivanje nepoznatih i dalekih zemalja bilo književna moda“.¹² Znanstvenici i istraživači spajali su u svojim putopisima racionalističke i znanstvene podatke s klasicističkim interesom za antiku. I Put po Dalmaciji napisan je kao znanstveni putopis, namijenjen istraživačima prirode i starina.

Prije knjige može se reći da odnos sela i grada nije funkcionirao. Građani su imali predrasude prema svemu što se nalazilo izvan grada, za njih su to svi bili barbari, banditi i hajduci lišeni svake čovječnosti. Za Morlake se znalo, ali samo preko onoga što se o njima pričalo. Voltaire je smjestio Morlake „naizgled nasumično, uz Laponce, Islandane i Hotentote kao egzemplarne divljake“.¹³ Poistovjećivalo ih se s Indijancima, smještajući ih u srednji stupanj razvoja koji nije imun na iskvarenost i nasilne sukobe, kako bi održali vlastitu egzistenciju.

Pod Fortisovim utjecajem dolaze razni stranci: Hacquet, Cassas, Lavallee, slikar i putopisac, J. Seenus, G. Concija i na kraju Yriart. S druge strane, neki su strani pisci pisali pod Fortisovim utjecajem, primjerice Put po Dalmaciji „poslužio je gospođi de Staël – koja je čitala Fortisa – u njezinu romanu Corinne“.¹⁴ Justine Wynne 1788. godine piše roman Les Morlaques koji je čitao i sam Goethe.

Oslobađao je Europu predrasuda o našoj zemlji za koju se mislilo da je svijet nasilja. Otkrivao je dobre i miroljubive ljude, zaljubljenike u pjesme i kola. Put po Dalmaciji odjeknuo je Europom kao najveća književna senzacija što je došla iz Italije u osmom desetljeću 18. stoljeća. Poglavlje o Morlacima prevedeno je na njemački, francuski, švedski i engleski.

No, osim slavnog dijela o Morlacima i narodnim običajima, djelo je bogato informacijama iz drugih područja znanosti, primjerice: geografije (geografije obale i otoka, gradovi, izvori i tokovi rijeka, planine, ruševine, rudnici), mareografije (bilježenje morske razine), paleografije (Poglavlje: *Okamine iz Benkovca i Podluga*), mineralogije, metereologije (poglavlje: Zračne

¹¹ Usp. Botica, Stipe, *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013. str. 65.

¹² Bratulić, Josip. Nav. dj. Str. 25.

¹³ Tafra, Alen. Nav. dj. Str. 225.

¹⁴ Usp. Beker, Miroslav, *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995. str. 30.

pojave u Primorju), a bavi se i poviješću (poglavlje: *Trajanov akvedukt*, razne ruševine), ribolovom i ratarstvom. Botica svrstava *Put po Dalmaciji* kao važno djelo koje daje pregled usmenoknjiževne kulture, a smješta ga uz Marulićeva, Zoranićeva, Hektorovićeva, Gundulićeva i Relkovićeva djela.¹⁵ Djelo sadrži i nekoliko zanimljivih i neobičnijih poglavlja, primjerice o priljepcima, hermafroditnom konju, „škodljivim kukcima”, paklarama i svemu što Fortis kao građanin uređene Italije nije još mogao vidjeti ili doživjeti.

3.1. Asanaginica

Prije *Put* Morlaci, kao i ostali manje razvijeniji narodi, bili su Europi potpuna nepoznanica. Uvidom u njihov život i njihovu svakodnevnicu, običan europski čovjek uviđa da Morlaci i nisu toliko drugačiji od njih. Fortis također otkriva da u Europi postoji skriven narod u planini i skrivena kultura, zaboravljen i nepoznat kakvoga su tražili filozofi i književnici. Kako bi bolje približio taj narodi Europi, Fortis prevodi pjesmu *Asanaginica* i na taj način pokazuje kako su primitivni narodi kadri stvoriti djela koja imaju umjetničku i estetsku vrijednost:

„Ne bih želio uspoređivati ih s pjesmama slavnog škotskoga barda, što ih je plemenitost vašega duha darovala Italiji u najpotpunijem obliku, davši da se ponovno objave u prijevodu veleštovanoga opata Cesarottija; ali se nadam da će istančanost vašeg ukusa naći u njima drugu vrstu valjanosti koja podsjeća na jednostavnost homerskih vremena, a odnosi se na običaje ovog naroda.“¹⁶

Navedeni fragment Fortisova pisma grofu Johnu Stuartu sadrži „pohvalu koju Morlaci duguju svojim arhaičnim običajima, čiji kvintesencijalni izraz mladi romantizam prepoznaje u narodnom pjesništvu“.¹⁷ *Asanaginica* je pravi uzorak narodnog pjesništva, epsko-lirske strukture. Popularnost joj je počela rasti prijevodom na latinski jezik, nakon čega je uslijedilo pojavljivanje čak 17 inačica teksta. Popularnost je *Asanaginice* na našem području rasla. Irirci su se pozivali na nju, a čak se „i „Danica“ više puta pozivala na tu pjesmu i njezin svjetski ugled“.¹⁸ Čak se povlače određene poveznice između *Asanaginice* i Goetheovog *Werthera* zbog „silne koncentracije osjećaja koji razdiru likove“.¹⁹ Osjećaj razdiranja u toj epsko-lirskoj

¹⁵ Botica, Stipe. Nav. dj. Str. 60.

¹⁶ Fortis, Alberto. Nav. dj. Str. 59.

¹⁷ Usp. Tafra, Alen u: *Mediteranski korijeni filozofije - dodir Mediterana i Istočne Europe u svjetlu „filozofske geografije“* (str. 223-237), priredili: Mislav Kukoč i Marita Brčić Kuljiš, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zagreb 2016. str. 225.

¹⁸ Botica, Stipe. Nav. dj. Str. 134.

¹⁹ Isto. Str. 134.

poemi stvara sam položaj Asanaginice kao žene u patrijarhalnom društvu, njezina tragična sudbina, ljubomora Asana, podređenost i majčinstvo.

4. Nesuglasice s Ivanom Lovrićem

Nažalost, došlo je do još jednog odjeka, i to onog negativnog, koji je Fortisa duboko pogodio. Želeći ispraviti Fortisov tekst Sinjanin Ivan Lovrić piše 1776. godine Primjedbe o *Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, jer je te prostore bolje poznao. Djelo je sastavljeno od tri dijela: *O toku Cetine*, *O običajima Morlaka* i *Život Stanislava Sočivice*. Lovrić višestruko ispravlja Fortisa u nekim navodima, raspravlja o morlačkoj zaostalosti u gospodarstvu, a vrlo oštro piše i o fratrima, vjerojatno pod utjecajem Rousseaua i Voltairea. Ispravlja ga i u bilješkama o rijeci Cetini tako što bilježi vlastita iskustva i dojmove o Cetinskoj krajini. Za Fortisa je *Asanaginica* bila jedna velika pjesma, dok Lovrić tvrdi da „ne ide u red ni najsretnijih ni najboljih morlačkih pjesama“.²⁰ Svećenstvu se zamjerio dvostruko: prvo zbog kritika fratrima, a drugo jer je napisao da je „fra Andrija Kačić loš pjesnik i loš povjesničar vjerujući da je zbirka koju je Kačić objavio zapravo zbornik narodnih pjesama“.²¹ Za morlačke svećenike govori da su neznalice, praznovjerci, sebičnjaci, primitivci i ljudi staroga kova.²² Bošković-Stulli za Lovrićeve kritiku Fortisa navodi da iako „većim dijelom nije imao pravo, stvorio je djelo samo po sebi izvanredno vrijedno“.²³ Lovrićeve kritike duboko su pogodile Fortisa i njegove prijatelje s kojima je putovao. Na Lovrićeve kritike odvratio je Crešanin Petar Sklamer napisavši *Obrambeni govor*. O Crešaninu ne postoji dovoljno podataka (premda je Sklamera bilo na Cresu), zbog čega je moguće vjerovati da je Fortis djelovao pod ovim pseudonimom. Ako on i nije sam Fortis, zasigurno je da „su Fortisov duh i ruka bili blizu dok se ta knjiga pisala“.²⁴ Uz Sklamera, Lovrića je napala i talijanska javnost, zbog čega je Lovrić napisao *Obrambeno pismo*. Lovriću se pridružio i trogirski biskup Antun Miočević, a s njim i Trogiranin Petar Nutrizij Grisogon. Obojica su sudjelovali u polemici i davali opaske, zbog čega se Fortis osjetio višestruko pogođenim. Lovrić je tiskao *Obrambeno pismo* u Veneciji i primjerak poslao Fortisu. Godine 1777. Fortis odgovara po posljednji put na Lovrićevo pismo, ne znajući da je on u međuvremenu preminuo.

5. Morlaci

²⁰ Bratulić, Josip. Nav. dj. Str. 20.

²¹ Isto. Str. 20.

²² Usp. Lozovina, Vinko, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936. str. 216.

²³ Nav. dj. Bošković-Stulli, Maja. Str. 81.

²⁴ Nav. dj. Bratulić, Josip. Str. 21.

Prvu pojavu Morlaka moguće je pronaći u kršćanskim izvorima srednjovjekovnih kronika i dokumentima u kojima su opisani kao planinski pastiri.²⁵ Bili su poželjni u trgovačkim gradovima u koje su dolazili kako bi razmijenili svoje sirovine, poput voska i sira, koje su nosili iz svojih domova na Velebitu. Zanimljivo je da je Velebit u talijanskim kartama bio pod nazivom Morlačke planine.²⁶ U Fortisovo doba nalazili su se još i po dolinama Gorskog kotara, duž Krke, Cetine i Neretve te u planinama Dalmacije. Nastali su seobama raznih plemena: Skita, Geta, Gota, Slavena, Hrvata, Avara i Vandala, koji su preplavili rimske provincije zbog čega su se zamrsile genealogije naroda. Morlaci su nosili još i naziv Vlasi, Morovlasi i Morovlaci. Fortis je napravio etimološko istraživanje na temelju toga imena, nakon je čega došao do zaključka da se ime *Vlah* ne pojavljuje u dokumentima starijim od 13. stoljeća, barem na području Dalmacije. Naziv *Morlaci* dolazi od iskvarene varijacije imena *Morovlasi*, što u prijevodu znači *crni Vlasi*. Prvi dio *moro* povezuje s morem, a u konačnici sve se povezuje s prastarom morovlaškom domovinom – Crnim morem. Razni povjesničari pokušali su povezati Vlahe s Latinima, povezujući ih sa stanovnicima Vlaške gore. Sami sebe Morlaci nazivaju se Vlasima, što je nekad predstavljalo moć, vlast i plemstvo te nema nikakve veze s latinskim. „Vlahe“ potekle iz latinskih kolonija porazili su Slaveni, zbog čega je taj naziv bio pogrdan i zamijenjen je za najniže slojeve među Slavenima. Po svijetu se širio strah od razbojnika i divljih plemena, sve što se nalazilo izvan sigurnosti gradskih zidina bilo je doživljavano kao prijetnja i opasnost. Predrasudama su nastale goleme razlike između ruralnih i urbanih sredina. Nastaje duboka opozicija između grada i sela, vjerovalo se da u ruralnim područjima vlada isključivo barbarstvo i kaos. Gradovi kao da su u potpunosti bili izolirani od ruralnih sredina, za što je zapravo najzaslužnija bila upravo arhitektura. Novigrad u Istri, primjerice, bio je zidana tvrđava okružena prostorima za stanovanje koji su također bili zaštićeni zidom.²⁷ Kroz takve zidove prolazila je jedino glasina, pa su Morlaci doživljavani kao divlji narod. O Morlacima se govorilo kao divljem nerazumnom ljudskom soju, lišenom čovječnosti. U Europi su ih uspoređivali s Indijancima. Voltaire Morlake smješta među divljake, zajedno s Islandanima i Laponcima. Razne priče i glasine putovale su o morlačkim (zlo)djelima. Primjerice, jedna od priča je ta da su Morlaci trgovali robljem. Razbojnici bi vezali svoje žrtve i predali ih Morlacima, koji su ih odvodili u Bosnu, koja je tada bila pod Turcima, i mijenjali ih za konje od Turaka.²⁸ Bila to istina ili ne, važno je napomenuti da je planinskom krajoliku u kakvom su živjeli Morlaci čest

²⁵ Usp. Barzman, Karen-edis, *The Limits of Identity: Early Modern Venice, Dalmatia, and the Representation of Difference*, Brill, 2017. str. 230.

²⁶ Isto. Str. 231.

²⁷ Isto. Str. 206.

²⁸ Isto. Str. 28.

problem bio snijeg zbog kojega je stoka stradavala, i zbog čega se sve teže preživljavalo. Nije ni nepoznanica da je to doba bilo prepuno gladnih godina za Mediteran. Ivan Lovrić zabilježio je priču o Morlaku koji je jašući konja nosio vino za Božić. Putem je naišao na golema čovjeka koji je pekao vola na ražnju. Čovjek je popio Morlakovo vino i pojeo cijeloga vola rekavši da je on Glad što hoda po svijetu.²⁹ I sam Fortis, u pismu grofu Johnu Stuartu govori o glasinama: „Vi ste zacijelo, boraveći među nama, više puta čuli gdje se govori o Morlacima kao o divljem i nerazumnom ljudskom soju, lišenom čovječnosti i sposobnim za svako zlodjelo...“.³⁰ Putujući Dalmacijom, Fortis među polako počinje imati razumijevanja za nove običaje, kulturu i vjerovanja. Kroz osobna iskustva i doživljaje uviđa da su Morlaci narod sa strogim moralnim načelima, upoznaje njihove međusobne odnose, njihovu gostoljubivost prema strancima i primijećuje njihovo društvo raspoređeno po slojevima, kome je na čelu vojvoda. Tako je brojnim prijevodima Puta po Dalmaciji ustaljena njihova pojava u prosvjetiteljskoj Europi kao „plemeniti divljaci“.³¹ Dijelovi o Morlacima prevedeni su na nekoliko jezika; engleski, švedski, francuski i njemački. Iako se u mnogočemu nije u slagao s Fortisom, Ivan Lovrić ipak navodi da: „Što se tiče morlačkih običaja, on (Fortis) je mnogošto kazao točno, ali u njihovom opisu ipak vlada veliki nered, a ima i tako znatnih omašaka da me narodno osjećanje obvezuje da ih zabilježim“.³² Posebno je zanimljiv Fortisov doživljaj Morlaka, kojima uopće ne zamjera praznovjerje već „na Morlake Fortis gleda onako kako odrasli gledaju na djecu“³³, dok recimo Pažanima izuzetno zamjera potpuno jednaku stvar u vezi rituala prizivanja kiše, navodeći da „neuki puk gleda na kišu kao nevolju koju na zemlju navlače čarobnjačke sile“.³⁴ Fortis još u nekoliko navrata zbog navedenog Pažane zove „ubogima“, „neukima“, a njihove običaje „smiješnima“.³⁵ To je, dakle, bila slika Morlaka u tadašnjoj Europi.

6. O običajima Morlaka

Fortis već u samome početku počinje primjećivati morlačku dobrotu i gostoljubivost koju mu je ugošćivanjem iskazao vojvoda Prvan u Kokoriću. Vojvoda mu je poslao ruho i pratnju,

²⁹ Usp. Bošković-Stulli, Maja, *Od bugarštice do svakidašnjice*, 2005. Konzor, Zagreb, str. 67.

³⁰ Fortis, Alberto. Nav. dj. Str. 31.

³¹ Barzman, Karen-edis. Nav. dj. Str. 229.

³² Bratulić, Josip. Nav. dj. Str. 16.

³³ Isto. Str. 16.

³⁴ Fortis, Alberto. Nav. dj. Str. 270.

³⁵ Isto. Str. 270.

obasuo ga gostoljubljem i opskrbio ga namirnicama. Fortis na odlasku navodi da „taj srdačan rastanak izazvao mi je u duši ganuće koje nikad dotad nisam oćutio niti se nadam da ću ga često oćutjeti putujući po Italiji“.³⁶ Tu uoćava moralne i obiteljske vrline Morlaka, zakljućujući da ih karakterizira iskrenost, povjerenje i poštenje. Morlak je gostoljubiv i darežljiv već po roćenju. Trudi se kako bi u potpunosti zadovoljio gosta, nikada ništa ne traži i odbija svaku zahvalnost. Fortis navodi da je „dovoljno ćovjećno postupati s Morlacima da se od njih zadobiju sve moguće ljubaznosti i steće srdaćno prijateljstvo“³⁷, i to bez obzira bio ćovjek bogataš ili siromah, jer „ako vam bogataš spravi pećeno janje ili bravće, siromah vam spremi purana, mlijeka, saće meda ili slićno tome“.³⁸ Nadalje, Fortis navodi da su znaci prijateljstva i dobrog raspoloženja u morlaćkom okruženju i ta da djevojka ljubi ruku morlaćkog došljaka. Tu je i obićaj da morlaćka djevojka zagrljajem doćeka ćovjeka u selo, bez obzira pozna li ga ili ne. Morlaćkim vrlinama pripisuje i izrazitu toćnost, jer je posućeni novac uvijek vraćao na vrijeme. Ali, ako bi se i dogodilo da Morlak s povratkom duga zakasni, „on doće s kakvim darkom k svom vjerovniku da zamoli dulji rok“³⁹, pa se tako dogodi da „od roka do roka i od dara do dara, ne misleći o tome, plati dvostruko više što bi trebalo“.⁴⁰ Takav naćin razmišljanja dovodi do nešto slabije toćke Morlaka, a to je da oni jako slabo drže do vlastita gospodarstva. Za tjedan dana su znali potroćiti ono što bi im moralo biti dovoljno za nekoliko mjeseci, „samo ako bi se prućila prilika za veselje“.⁴¹

6.1.Prijateljstva i neprijateljstva

Osim vrlina i mana što su krasile Morlake, Fortis je zabilježio i nešto vrlo vaćnije, a to je bila morlaćka duhovna i materijalna kultura. Zapisao je njihove obićaje ovisno o kojim je drućstvenim ulogama bila rijeć i uz svaki obićaj davao bi svoja zapaćanja kao predstavnik urbane sredine. O prijateljstvima i prijateljevanju imao je mnogošto reći, ali najvaćnije je bilo to da morlaćko je prijateljstvo bilo vrlo postojano, za razliku od prijateljstva „razvijenijih“ gradova i kultura „koje je u nas podloćno promjeni zbog najmanjih razloga“.⁴² Sklapanje prijateljstava

³⁶ Fortis, Alberto. Nav. dj. Str. 37-38.

³⁷ Isto. Str. 38.

³⁸ Isto. Str. 38.

³⁹ Isto. Str. 38.

⁴⁰ Isto. Str. 38.

⁴¹ Isto. Str. 38.

⁴² Isto. Str. 39.

opisuje kao slavenski obred koji je „gotovo vjerski zakon“⁴³ te da se takva vrsta obreda sklapala pred oltarima. Tako svečano sjedinjeni prijatelji zvali su se *pobratimi*, a žene *posestrime*. Prijateljstvo se tada između muškaraca i žena nije sklapalo tako svečano. Sklapalo se davno u prošlosti, u neko „davnije i nevinije doba“.⁴⁴ Od bratimljenja je potekao pojam *zakleta braća*. I danas se taj pojam može čuti u govoru, pogotovo u obliku *zakleti neprijatelj*. Fortis razlikuje morlačke pobratime na temelju obreda koji Morlaci provode i na temelju činjenice da se „njegovi“ pobratimi – zločinci i nasilnici „združuju i brate na štetu i nespokoj pučanstva“.⁴⁵ Dužnosti su tako dvaju povezanih morlačkih pobratima su da jedan drugome pomažu u nevolji i da osvećuju jedan drugoga kada (i ako) to bude bilo potrebno. Nisu rijetki primjeri u kojima je jedan pobratim gubio život za drugoga. Kada bi između dva pobratima izbila svađa, čitav kraj bi o tome govorio kao o „sablajnoj sramoti“, a to se događalo, kako navodi Fortis – zbog vina. Iako su prijateljstva u Morlaka bila jaka, neprijateljstva su bila još i jača. Osveta se prenosila s koljena na koljeno, s oca na sina, a ako otac strada onda s majke na sina, na što Fortis kaže da „svi misionari na svijetu ne bi bili dovoljni da je iskorijene“.⁴⁶ Ubojica nekog Morlaka morao se sakriti na nekoliko godina dok se situacija ne bi smirila. No, ni tad ne bi bio miran, jer bi ga ostali Morlaci gonili do smrti. Oprost je jedino mogao dobiti novcem, tzv. *krvarina*. Onaj koji novcem pokušava dobiti oprost, dobiva i siguran prolaz od Morlaka. Pomirenje nastaje svojevrsnim obredom: na mjesto gdje su se dogovorili za oprost krivac mora doći četveronoške i da mu o vratu visi oružje kojim je izvršeno ubojstvo. Dok je on tako u pokornom položaju, jedan od rođaka nabraja hvale pokojniku. Rođaci pokojnika stavljaju krivcu oružje pod vrat i nakon opiranja primaju krvarinu u novcu. Sve završi „dobrim žderanjem na račun krivca“.⁴⁷

6.2. Vjerovanja

Kao što je već rečeno, Fortis praznovjerje nije previše zamjerao Morlacima, za razliku

⁴³ Isto. Str. 39.

⁴⁴ Isto. Str. 39.

⁴⁵ Isto. Str. 39.

⁴⁶ Isto. Str. 39.

⁴⁷ Isto. Str. 42.

Pažanima, kojima jest zamjerao. Bilo je priča koje su bile temeljene na vjerovanjima puka u svim hrvatskim područjima. Botica navodi: „Znatnu količinu takvih vjerovanja prikazao je i Alberto Fortis, a najsnažnija mu je, i višepuno potvrđena, informacija o postojanju vještica“.⁴⁸ Morlaci su vjerovali u bića u koja se i danas manje-više vjeruje, pogotovo u ruralnijim područjima: vjerovali su u vještice, zloduhe, noćne utvare i vradžbine. Vjeruju da postoje vampiri i vjeruju da djeci sišu krv. Kad čovjek umre za koga se sumnja da je vampir, znali su mu prerezati potkoljenice i izbosti ga iglama kako ne bi mogao ustati iz mrtvih. Žene su više vjerovala u vještice, a najpoznatija kletva bila je zasušivanje mlijeka u tuđe krave, kako bi ga vlastita krava imala više. Fortis također bilježi i priču o susretu fratra s vješticom, koju je zabilježio u boravku s Morlacima. Rečeno mu je da su jedan fratar i njegov prijatelj na spavanju susreli se s vješticama, koje su jednome od njih iščupale srce u namjeri da ga pojedu. Fratar se navodno probudio i bio je začaran, ne mogavši se maknuti s mjesta. Mogao je samo gledati što rade prijatelju do njega. Napokon, kad su izvadile srce i stavile ga peći na vatru, fratar se probudio. Vještice su, koristeći nekakvu čarobnu mast odletjele, ostavivši srce za sobom. Fratar je potom dao srce prijatelju, koji ga je pojeo i nakon toga ono je ponovno bilo na starome mjestu. Dakako, osim „zlih“ vještica, postojale su i one „dobre“. Zvale su se *bahornice* i bile su potpuna suprotnost prvotnim vješticama jer su skidale čini i uroke onih pravih vještica. Kao što su vjerovali u nevidljive sile, tako su vjerovali i u moći predmeta. Najčešće su to bili razni novčići: bakreni i srebrni novčići Carstva, tadašnje suvremene mletačke kovanice koje se smatralo medaljama svete Jelene. Navodno su imale velike moći protiv padavice i drugih bolesti te su bili vrlo drag dar Morlacima.

6.3.Svadba i brak

Fortis je velik dio poglavlja o Morlacima posvetio upravo morlačkim djevojkama. Već u samom početku svojega putovanja nailazio je na mnoge stvari u vezi njih koje su ga iznenadile i oduševljavale, još od Kokorića kad ga je lijepa mlada Morlakinja dočekala zagrljajem. Inače su Morlakinje tako dočekivale ljude iz svoga sela, ali samo one koje još nisu bile udane. Morlakinje su i ljubile ruke Morlacima došljacima. Velika je razlika bila između udanih i neudanih žena kod Morlaka, a jedna od prvih koje je Fortis uočio jest ta da su se Morlakinje prije udaje držale relativno urednima, ali pošto su stekle muža, prepuštale su se nečistoći. Ono

⁴⁸ Botica, Stipe. Nav. dj. Str. 441.

što je Fortisa najviše iznenadilo jest to da su mazale kosu mašću koje se naknadno užegne, pa „već izdaleka hlapi najneugodnijim smradom što može raniti nos otmjena čovjeka“.⁴⁹ No, kao što je već rečeno, da bi do toga došlo, djevojka je morala stupiti u brak. Brak je bio po dogovoru, dolazio je prositi otac mladoženje ili kakav rođak. Bilo je slučajeva u kojima je Morlak otimao djevojku koja nije pristajala na udaju, čega ima i danas u nekim predjelima. Djevojka je sama birala vrijeme i mjesto otmice i pri tome se dobro branila. Fortis navodi da: „jakost žena iz ovih krajeva redovito malo zaostaje za jakošću muškaraca“.⁵⁰ U nekim selima djevojka je imala pravo prekinuti zaruke ako joj se mjesto ili ljudi nisu sviđali. Na vjenčanje se zvala samo bogata rodbina zvana *svati*. Svati su bili dobro naoružani kako bi odbili kakav napad. Na vjenčanjima su se igrale igre, kao što je bila skidanje jabuke s koplja, preskakanje devet konja ili pak prepoznavanje mlade među osam drugih djevojaka jednako obučениh. Fortis je zapisao stare narodne pjesme o ženidbi vojvode Sibirjanina Janka iz čega se mogu iščitati gore navedene igre. Fortis navodi da vojvoda Janko nije bio od junačkih djela, pa je prepustio igre svome nećaku Sekulu, koji je sve zadatke u igri uspješno riješio. Nakon što se završe igre i sveti obredi pucalo bi se iz pušaka uz barbarske urlike. Kum i danas ima ulogu pomaganja obitelji, no kod Morlaka je imao puno više mogućnosti. Uvodio je mladence u bračne odaje i svlačio ih. Imao je za pravo poljubiti mladenku koliko god puta hoće i kad god hoće. Kum se potom povlači i ostavlja mladence samo u košuljama, prisluškujući na vratima. Njegova je dužnost bila objaviti ishod zagrljaja mladenaca i to bi činio pucnjem iz puške. Svatovi bi mu puškom jednako odgovarali. Ako mladenkino djevičanstvo bude upitno, grubo se rugaju njezinoj majci tako što ulijevaju piće u posudu probušenog dna. Osim morlačkih svadbenih igara, Fortis bilježi i one naše svadbene igre Istre i Dalmacije. Postojao je običaj na otoku Zlarinu gdje stari svat, koji je najčešće pijan, mora mladenki sabljom skinuti cvjetni vijenac s glave. Na otoku Pagu postojao je jedan manje opasan, ali također okrutan običaj. U činu predaje mladenke, njezini roditelji su njezinom mužu nabrajali njezine loše osobine. Muž bi je potom izudarao kako bi je lišio njezinih mana u budućem zajedničkom životu.

6.4. Ženska nošnja

Fortis je prikazao još jednu veliku razliku između udanih žena i neudanih djevojaka, a to je bila razlika u nošnji. Na glavama udanih žena nije bilo dopušteno ništa osim rupca koji je mogao

⁴⁹ Fortis, Alberto. Nav. dj. Str. 46.

⁵⁰ Isto. Str. 46.

biti bijele boje. Djevojke su nosile skrletne kape s kojih je obično visio veo koji je predstavljao djevičanstvo. Na kapama su se nalazili lančići, srdašca, polumjeseci od srebra ili lima, lažni dragulji, pužići i druge slične sitnice. Košulje za blagdane bile su uvezane crvenom svilom ili zlatom. Kopčale su se dvjema sponama zvanim *maite*. Prsa su bila otvorena, kao i muška. Nose i prsluke, vezene ili urešene raznim sitnicama. Nosile su i modru haljinu optočenu školjkama s remenom od vune, koji se zove *modrina*. Gornja haljina dopirala im je do pola noge i zvala se *sadak*. Čarape su bile crvene, djevojke su nosile opanke sve dok se nisu udale, potom bi uzimale turske papuče. Djevojka koja bi izašla na glas zbog lošeg vladanja bila je kažnjena tako što joj je župnik javno strgnuo skrletnu kapu, a rođak joj je odrezao kosu u znak sramote. Morlakinje su odjeću krojile same, a bili su to stari i nepromijenjeni krojevi odjeće koji su se uvijek pravili od istih tkanina. Znale su vesti i plesti: vezovi neobični i savršeno sličnih lica i naličja. Tkaninu su bojale uvijek isto, na stari način: crnu boju prave od jasena, osam dana tope zajedno s ljuskavom troskom od željeza što se nahvata na nakovnju, tamnomodru dobivaju miješanjem saća sušena u hladovini s vrlo čistom cijedi. Iz žutog bagrema izvlači se žuta i smeđa boja.

6.5. Trudnoća

Kod Morlakinja Fortis je zapazio još i posebitosti trudnoće i porođaja. Kad bi Morlakinja zatrudnila, često bi se ponašala kao da i nije trudna. Ne napušta dotadašnju prehranu niti težak rad, sve je vršila na jednak način. Fortis opisuje da se porod neke Morlakinje događa često „kraj puta, da ga prihvati dijete i opere ga na prvoj vodi što je nađe, da ga odnese kući...“.⁵¹ No, nije bio posve u krivu, jer, običaj je bio da se novorođenčad pere u hladnoj vodi. Zbog toga su navodno svi Morlaci i mogli izdržavati zimu goloprsi. Prilikom porođaja, svi se rođaci i prijatelju šalju rodilji na dar jela od kojih se poslije zgotovi večera zvana *babine*. Djeca sišu majčino mlijeko sve dok ne presuši zbog nove trudnoće, a ako se trudnoća otegne i do šest godina, djeca sišu do te dobi. Dječacima se kasno oblače hlače. Umjesto toga nose duge košulje do koljena, kako bi izbjegli harač koji se odnosio samo na one koji mogu nositi hlače, „jer se prije toga vremena smatraju dječacima koji nisu sposobni raditi i zarađivati za život“.⁵²

6.6. Ples i pjesništvo

⁵¹ Isto. Str. 52.

⁵² Isto. Str. 53.

Glavna poveznica između Morlaka i Morlakinja bila je glazba i pjesništvo koje je bilo jednostavno. Posebno se pjevalo noću, ali i kada se putovalo. Najčešća su glazbena pratnja gusle koje su imale samo jednu žicu od konjskih struna, ali svirale su se i pastirske diple. Morlačko pjevanje je tužno i jednolično, pjevali su se, pomalo nazalno, deseterci bez sroka. Ako se dogodi da prema putujućem ide drugi putnik, taj drugi bi se počeo nadovezivati na pjesmu prvoga. Obojica su tako naizmjenično pjevala sve dok se nisu sreli ili dok ih udaljenost nije razdvojila. Svakom stihu prethodio je dugačak usklik „oh!“, i to „barbarski izvijeno“⁵³, što se nazivalo ojkanje. Najdraži ples Morlaka zove se *kolo* ili *krug*, koji vrlo nalikuje na današnja folklorna kola koja se plešu u određenim prigodama. Plesači se uhvate za krug, njišu se uz grube zvuke glazbala. Krug mijenja oblike u elipse i kvadrate. Ples postaje sve brži i prometne se u visoke skokove koje izvode žene, za što Fortis navodi da je „nevjerojatan zanos što ga Morlaci gaje prema tom divljem plesu“.⁵⁴ Ples traje i po nekoliko sati. Bez obzira je li dan bio naporan prije plesa, za ples se uvijek imalo vremena i energije.

6.7. Liječenje i smrt

Osim u plesu, Morlaci su bili vrlo uspješni i u medicini. Nikad nisu zvali liječnike, već su se liječili sami. Čaša rakije bio je prvi lijek. Ako ona ne pomogne, ponavlja se radnja ali ovaj put se u čašu dodaje poprilično papra ili puščana praha. Potom se dobro pokriju ili legnu na sunce da iznoje tijelo, „da iznoje zlo“.⁵⁵ Takva vrsta terapije i je danas aktivna, pogotovo u skandinavskim zemljama u obliku *saune*. Manje bolesti liječe svaku na svoj način. Začepljenje liječe postavljanjem velike kamene ploče na trbuh bolesniku. Za vraćanje teka piju dosta octa. Koristili su i vino s paprom, užareno kamenje u mokrim krpama, a znali su namještati kosti kao pravi kirurzi. Koristili su i pijavice za puštanje krvi. Kada morlačka medicina ne bi djelovala, obitelj Morlaka pripremala se za smrt bolesnoga. Običaj je bio da stavljaju šećer umirućima u usta kako bi s manje gorčine prešli na drugi svijet. Obitelj nariče za mrtvacem prije nego ga iznesu iz kuće i govore mrtvacu na uho poruke koje bi željeli da ponese na drugi svijet. Muškarci su u znak žalosti puštali bradu da raste neko vrijeme. Znak žalosti je ljubičasta ili tamnomodra boja kape u muškaraca, a žene su na glavu stavljale crninu i sve na svojim haljinama pokrivala crnilom. U prvoj godini Morlakinje znaju ići svakog dana plakati na grob posipajući ga cvijećem i mirisnim travama. Pričaju s mrtvacem kao da je živ i od njega traže

⁵³ Isto. Str. 60.

⁵⁴ Isto. Str. 60.

⁵⁵ Isto. Str. 60.

novosti postavljajući mu pitanja. Sve se to pjeva u nekoj vrsti stiha. Djevojke željne napredovanja prate žene što idu jadikovati na grobovima pa zajedno pjevaju tvoreći žalostan duet.

7. Zaključak

Alberto Fortis vrlo je važna osoba u književnosti prosvjetiteljstva, jer je otvorio nove poglede i zanimanja za svijet. Važan je iz više razloga, prvotno zbog toga što je srednjoj Europi pobudio zanimanje za čovjeka izvan granica gradskih zidina. Kao što je već rečeno, on svojim istraživačkim pothvatom na hrvatskoj obali uvodi red u kaotičan i nezamisliv svijet tadašnjem čovjeku. Posebice je važan i za predstavljanje Hrvatske Europi, jer je sama pomisao na „divlje hrvatske vojnike“ izazivala jezu u neupućenom čovjeku. On vraća zemlju na dobar glas, potiče i druge na prosvjetu i širenje egzaktnog znanja. Stvara se nekakva opća znatiželja u Europi, smanjuje se strah, u zemlju počinju dolaziti znatiželjni stranci. Iako je utvrđeno kako se Fortisova zasluga za popularizaciju Asanaginice ne smije određivati kao da je i najvažnija, ona je ipak vrlo važna. Posebno je važno i to što vrijednost te pjesme prepoznaju i imućni ljudi toga doba koji su vrednovali samo najbolje bardove i pjesme toga vremena. Fortisovo djelo je još i važnije jer se u njemu prepoznaje i njegova literarna i umjetnička vrijednost, iako Fortisu ta vrijednost nije bila prioritet. Iako ga je snašlo mnoštvo kritika od strane njegovih zemljaka nikako nije umanjena vrijednost njegova djela. Koliko je bilo kritičara, toliko je bilo i ljudi koji su istinski uvidjeli vrijednost djela. Ljudi u Italiji, pa i u Hrvatskoj, žestoko su se suprotstavljali kritičarima. Zbog toga je knjiga prevedena na brojne jezike, ali nažalost, ne u potpunosti - neki jezici su bili zakinuti za Asanagicu. Djelo je značajno i zbog još mnoštvo drugih sastavnica: od bogatog opisa geografije tadašnjeg Jadrana, znanstvenih opisa, opisa flore i faune do raznih drugih zanimljivosti naših krajeva. No, najvažniji dio djela nije onaj koji je Fortis mogao dokazati ili empirijski odrediti - već onaj duhovni i kulturni oslikan u svojim romantičnim osvrtima na običaje i vjerovanje tadašnjih stanovnika Dalmacije.

8. Literatura

1. Barzman, Karen-edis, *The Limits of Identity: Early Modern Venice, Dalmatia, and the Representation of Difference*, Brill, 2017.
2. Beker, Miroslav, *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
3. Botica, Stipe, *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
4. Bošković-Stulli, Maja, *Priča i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
5. Bošković-Stulli, Maja, *Od Bugarštice do svakidašnjice*, Konzor, Zagreb, 2005.
6. Bratulić, Josip, *Alberto i njegov put po Dalmaciji* u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984., priredio Josip Bratulić, Zagreb, 1984.
7. Filipović, Rudolf, *Englesko-hrvatske književne veze*, Liber, Zagreb, 1972.
8. Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, priredio Josip Bratulić, Globus, Zagreb, 1984.
9. Lozovina, Vinko, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936.
10. Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
11. Šicel, Miroslav, *Hrvatska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
12. Tafra, Alen u *Mediterranski korijeni filozofije - dodir Mediterana i Istočne Europe u svjetlu „filozofske geografije“* (str. 223-237), priredili: Mislav Kukoč i Marita Brčić Kuljiš, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zagreb 2016.